श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला - १५

नरेन्द्रकुमारपण्ड्याविरचिता

जगतीविंशतिका

प्रधानसम्पादकः

प्रो. गोपबन्धु मिश्रः

कुलपतिः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

रचयिता सम्पादकश्च

डॉ. नरेन्द्रकुमारपण्ड्या

प्राचार्यः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-सञ्चालित-संस्कृतकोलेज, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्- गुजरातम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला - १५

नरेन्द्रकुमारपण्ड्याविरचिता

जगतीविंशतिका

प्रधानसम्पादकः

प्रो. गोपबन्धु मिश्रः

कुलपतिः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

रचयिता सम्पादकश्च

डॉ. नरेन्द्रकुमारपण्ड्या

प्राचार्यः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-सञ्चालित-संस्कृतकोलेज, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्- गुजरातम्

प्रकाशकः -

डॉ. दशरथजादवः
का. कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम् - ३६२ २६६
गीर-सोमनाथजनपदम्, गुजरातम्
दूरभाषः - ०२८७६ - २४४५३२, फेक्स : २४४४१७
E-mail: sssu.veraval@gmail.com
www.sssu.ac.in

सहायकसम्पादकः समन्वयकश्च

डॉ. कार्तिकपण्ड्या
संशोधनाधिकारी
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

© Shree Somnath Sanskrit University, 2019

प्रथमं संस्करणम् - फरवरी - २०१९

प्रतिकृतयः - ३५०

ISBN - 978-93-83097-34-0

मूल्यम् - ₹ १६०/-

मुद्रकः -

झेनिथ ग्राफिक प्रतिकृतयः
१, पहली मंजिल, व्रज प्लाझा, जैन देरासर रोड,
वेरावल - ३६२ २६६, गीर-सोनाथजनपदम्, गुजरातम्, भारत
दूरभाष - ०२८७६-२४६६१९

Shree Somnath Sanskrit University Grantha Series - 15

Narendrakumar Pandya's

JAGATĪVIṀŚATIKĀ

Cheif Editor
Prof. Gopabandhu Mishra
Vice-Chancellor
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Author and Editor
Dr. Narendrakumar Pandya
Principal
Shree Somnath Sanskrit University Constituent College, Veraval

Shree Somnath Sanskrit University - Veraval - Gujarat

Published by:

Dr. Dashrath Jadav
Registrar (I/c.)
Shree Somnath Sanskrit University
Rajendra Bhuvan Road, Veraval - 362 266.
Dist.: Gir-Somnath, Gujarat, India.
Phone: 02876-244532, Fax: 02876-244417
E-mail: sssu.veraval@gmail.com
www.sssu.ac.in

Assistant Editor & Co-ordinator:

Dr. Kartik Pandya
Research Officer
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval.

© Shree Somnath Sanskrit University, 2019

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or otherwise, without the written permission from the publisher.

Edition	:	First
Year	:	February - 2019
Copies	:	350
Price	:	₹160/-
ISBN	:	978-93-83097-34-0

Printed by:

Zenith Graphic
1st Floor, Vraj Plaza, Jain Derasar Road,
Veraval - 362 266, Dist.: Gir-Somnath, Gujarat, India.
Phone: 02876-246619

।। शुभाशंसनम् ।।

भगवतो वेदपुरुषस्य षड् अङ्गानि भवन्ति। तेषु शिक्षादिषु षट्सु अङ्गेषु पादस्थानीयं छन्दो नाम वेदाङ्गं विद्यते। छन्दसां वृत्तजातिप्रकारतया द्वैविध्यमस्ति। तत्र वृत्ताख्यानां छन्दसाम् उक्तादयो भेदाश्छन्दोविद्भिः निगदिता निरूपिताश्च छन्दोग्रन्थेषु विलोक्यन्ते। तेषु वृत्तभेदेषु द्वादशाक्षरमितस्य जगतीसंज्ञकस्य वृत्तविशेषस्य विंशतेः स्वोपज्ञानां प्रकाराणां सलक्षणोदाहरणं ससङ्गतिकम् उपन्यासं विधाय **''जगतीविंशतिका''** इत्याख्यः ग्रन्थः सुग्रथितः श्रीसोमनाथ–संस्कृतयुनिवर्सिटीसञ्चालितसंस्कृतकोलेज इत्यस्य महाविद्यालयस्य प्राचार्येण डॉ. नरेन्द्रकुमारपण्ड्यामहोदयेन प्राकाश्यमुपनीयते। इमं च ग्रन्थं संस्कृतसंस्कृति–संरक्षणबद्धपरिकरः संस्कृतक्षेत्रे बहुविश्रुतः श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः तदीयाधिकारिणां संशोधनप्रकाशनविभागस्य च गुणग्राहितया प्रकाशयतीति मोमोत्ति नो मानसम् । प्रसङ्गे अस्मिन् ग्रन्थस्याऽस्य प्रकाशने दत्तप्रेरणः कुलसचिवः डॉ. दशरथजादवः धन्यवादैः पुरस्क्रियते । संशोधनाधिकारी डॉ. कार्तिकपण्ड्या अतीव यत्नेन परमया च निष्ठया एतस्य प्रकाशने सुतरां तत्पर आसीदिति सः धन्यवादार्हो विद्यते ।

अयं ग्रन्थः छन्दोविषये जिज्ञासूनां विशेषतश्च विद्यार्थिनां कृते भूर्युपकाराय भविष्यतीति आशासे। तथा च विद्वद्वरस्य कविप्रवरस्य च डॉ. नरेन्द्रकुमारपण्ड्यामहोदयस्य एतादृशी प्रातिभसारस्वतप्रस्तुतिः अनुदिनमेधेतेति भगवान् श्रीसोमनाथो भूयो भूयः प्राथ्र्यते ।

प्रो. गोपबन्धु मिश्रः
कुलपतिः,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,
वेरावलम्, गुजरातम्

दिनाङ्कः - ०१-०२-२०१९

अनुक्रमणिका

१, छन्दसो लक्षणं महत्त्वं च ०१
२, छन्दसः प्रकाराः ०१
३, जगतीछन्दसः परिचयः..०२
४, जगतीछन्दसः प्रकाराः ०३
५, जगतीछन्दसः प्रकाराणां लक्षणानि ०३
६, सुगमा १४
७, तारङ्गम् १५
८, सीतारामम् १६
९, मधुरा..१८
१० शिशुहृदया १९
११ सुवंशिका..२०
१२ सुचन्दिरा २२
१३ मधुरतरा २३
१४ सुयत्नम् २४
१५ सुरत्नम् २६
१६ मदना..२७
१७ सुगतिः २९
१८ मञ्जुलम् ३०
१९ मार्दवम्..३१
२० रसिकम्..३३
२१ मोरारिमानसम्..३४
२२ मङ्गला ३६
२३ कुसुमकली ३७
२४ रुचिरपादा..३८
२६ मृदुपदी ४०

જગતી છન્દ પરિચય

છન્દનું લક્ષણ અને મહત્ત્વ

છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ બાંધવામા આવ્યુ છે. જેમ કે यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः અને मात्राक्षरसंख्यानियता वाक् छन्दः આમ માત્રા કે અક્ષરની સંખ્યાના નિયમવાળી વાણી છન્દ કહેવાય છે. વૈદિક છન્દો અક્ષરપરિમાણથી નિર્ણીત થાય છે, લૌકિક છન્દો માત્રા કે ગણ અને લઘુ-ગુરુ વર્ણોથી નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. છન્દ શાસ્ત્ર એ છ વેદાંગો પૈકીનું અકે વેદાંગ છે. તે વેદપુરુષના પાદરુપ અંગ છે. छन्दः पादौ तु वेदस्य(पा.शि.) છન્દના મહત્ત્વ વિષે छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः એ રીતે છન્દો પાપમય કર્મોથી બચાવનારા છે.

છન્દના પ્રકારો

છન્દના મુખ્યરુપે વૃત્ત અને જાતિ એવા બે પ્રકારો જોવા મળે છે. જ્યાં નિયત વર્ણસંખ્યાની વ્યવસ્થાથી છન્દ નક્કી થાય તેને વૃત્ત નામના છન્દ કહેવાય છે. જેમ કે અનુષ્ટુપ્, ઈન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા આદિ. જ્યાં નિયત માત્રા સંખ્યાની વ્યવસ્થાથી છન્દ નક્કી થાય તેને જાતિ અથવા માત્રિક છન્દ કહેવાય છે. જેમકે આર્યા વગેરે. આ વૃત્ત અને જાતિ પ્રકારના છન્દોને ગુજરાતીમાં અનુક્રમે વર્ણમેળ છન્દો અને માત્રામેળ છન્દો પણ કહેવાય છે. વૃત્ત અને જાતિની સમજૂતી સંસ્કૃત પદ્યોમાં આ મુજબ આપવામાં આવી છે, જેમ કે -

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।। (नारायणः)

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितम् ।। (हलायुधः)

વૃત્ત અને છન્દ શબ્દો પર્યાય શબ્દરૂપે પણ પ્રયોજાય છે. એક અક્ષરના એક પાદથી લઈને છવ્વીસ અક્ષરોના એક પાદ વાળાં વૃત્તોની સંજ્ઞાઓ વૃત્તરત્નાકર આદિ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવી છે., જેમ કે

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः।
पृथक् छन्दो भवेत्पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम्।
तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः।
शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः।।

उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च।।

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता।
शक्वरी साऽतिपूर्वा स्यात् अष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते।।

धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः सङ्कृतिश्चापि तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः।।

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम्।
लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम्।।

(वृत्तरत्नाकरः१/१७तः२२)

ઉપરોક્ત વૃત્તરત્નાકરની કારિકાઓમાં એક અક્ષર થી છવ્વીસ અક્ષરના એક પાદવાળા વિવિધ છન્દ-વૃત્તોનાં નામ ઉક્તા, અત્યુક્તા આદિ કહ્યાં છે. છવ્વીસ અક્ષરથી વધુ અક્ષરવાળા ચંડવૃષ્ટિ આદિ દંડકો કહેવાય છે. તે સિવાયના ગાથા પ્રકારના છન્દો પણ હોય છે. ગાથાઓમાં ત્રણ, છ ચરણો પણ હોય શકે છે.

જગતીછન્દનો પરિચય

અક્ષરપરિમાણથી ૪૮ અક્ષરનો જગતી છન્દ થાય છે.

अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती यथा –

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पपर्तन।।

(ऋ.वे.१.७१२४.१)

વૈદિક છન્દમાં જગતીછન્દ કુલ ૪૮ અક્ષરવાળા મંત્રમાં સામાન્યતઃ જોવા મળે છે. લૌકિક પ્રકારનાં છન્દોમાં ૧૨ અક્ષરના એક પાદવાળા વૃત્તને જગતીપ્રકારનો છન્દ ગણાય છે. એકપાદમાં બાર અક્ષરોની લઘુગુરુ ની વિવિધરીતે ગોઠવણી થાય છે. સર્વગુરુથી શરુ કરી ને સર્વલઘુ પર્યન્ત પ્રસ્તાર કરવાથી તેના સર્વપ્રકારો પ્રાપ્ત થાય છે.

જગતી છન્દના પ્રકારો

પ્રસ્તાર પદ્ધતિ ગણતરી કરતાં બાર અક્ષરના એક પાદવાળા જગતી છન્દના ૪૦૯૬ પ્રકાર થાય છે. જેમાં ચારેય ચરણ સમાન હોઇ તેવા સમવૃત્ત જગતીના પ્રકારો ૪૦૯૬થાય છે. અર્ધસમ અને વિષમના અન્ય અનેકવિધ પ્રકારો થાય. શ્રીપિંગલાચાર્ય વિરચિત છન્દશાસ્ત્રમાં जगती ૬–૨૭ એ સૂત્રના અધિકારમાં જગતી છન્દના વિવિધપ્રકારો સમજાવ્યા છે. જેમ કે વંશસ્થા, ઇન્દ્રવંશા, દ્રુતવિલમ્બિત, (દ્રુતવિલમ્બિતના અન્ય નામ ઉજ્જ્વલા અને સુન્દરી, તોટક, પુટ, જલોદ્ધતગતિ, તત, કુસુમવિચિત્રા, ચંચલાક્ષિકા, ભુજંગપ્રયાત, સ્રગ્વિણી, પ્રમિતાક્ષરા, કાન્તોત્પીડા, વૈશ્વદેવી, વાહિની, નવમાલિની. આ સિવાય કેટલાક વધુ જગતીના પ્રકારો પ્રાકૃતપિંગલસૂત્ર, વૃત્તરત્નાકર, છન્દોમંજરી આદિ ગ્રન્થોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે, વિદ્યાધર, જલધરમાલા, અભિનવતામરસ, માલતી, દુગ્ધ, લલિતા, પ્રિયંવદા, મહિતોજ્જ્વલા, મતા, જલમાલા, ચન્દ્રવર્ત્મ, લલના, સારંગ, મૌક્તિકદામ, ભામિની, મોદક, તરલનયની, મણિમાલા વગેરે.

ઉપરોક્ત છન્દોમાં વંશસ્થા છન્દનું બીજુ નામ વંશસ્થવિલ છે. પુટનું અન્ય નામ શ્રીપુટ, ચંચલાક્ષિકા નામના છન્દના અન્ય નામ ગૌરી, મુદિતવદના, પ્રમુદિતવદના, પ્રભા છે. ક્યારેક યતિનિયમમાં ફેરફાર થવાથી છન્દનું નામ બદલાતું જોવા મળે છે. જેમ કે ચંચલાક્ષિકાના લક્ષણમાં સાત અને પાંચ અક્ષરે યતિના નિયમથી તેનું નામ પ્રભા થાય છે. स्वशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा(वृ.र.)

જગતીછન્દના પ્રકારોનાં લક્ષણ

શ્રી પિંગલાચાર્યવિરચિત છન્દઃશાસ્ત્રમાં સોળ પ્રકારોનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. જેમ કે ૧) वंशस्था ज्तौ ज्रौ।।६/२८।। જેના એકપાદમાં ક્રમથી જગણ (ISI) તગણ (SSI) જગણ (ISI) અને રગણ (SIS) હોય તેને વંશસ્થ છન્દ કહે છે. વંશસ્થનું ઉદાહરણ–

विशुद्धवंशस्थमुदारचेष्टितं गुणप्रियं मित्रमुपास्व सज्जनम्।
विपत्तिमग्नस्य करावलम्बनं करोति यत्प्राणपरिक्रयेण सः।।

વંશસ્થા છન્દનું નામ વંશસ્થ છન્દ પણ કહેવાય છે. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।३/४७।। (वृत्तरत्नाकर) અન્ય ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः।।

વંશસ્થા છન્દ જગતીનો ૧૩૮૨મો પ્રકાર છે. આનું અન્ય નામ વંશસ્થવિલ એવું નામ પણ ક્વચિત્ જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ-

विलासवंशस्थबिलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन्।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः।।

२) इन्द्रवंशा तौ जरौ।६/२९।। જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી બે તગણ, એક જગણ અને એક રગણ હોય તેને ઈન્દ્રવંશા છન્દ કહેવાય છે. જગતી છન્દનો આ ૧૩૮૧મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ-

कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मनामुर्वीपतिः पातनमर्थलिप्सया।
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः संजायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी।।

વૃત્તરત્નાકરમાં ઈન્દ્રવંશાનું લક્ષણ આ મુજબ છે. स्याविन्द्रवंशा ततजौ रसंयुतौ।।३/४८।।

ઉદાહરણ-

दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोपहः।
यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः।।

૩) द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ।। ६/३० ।। જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી નગણ, ભગણ અને રગણ આવતા હોય તે છન્દને દ્રુતવિલંબિત છન્દ કહેવાય છે. આ જગતીનો ૧૪૬૪મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે. વૃત્તરત્નાકરમાં દ્રુતવિલંબિતનું લક્ષણ આ મુજબ છે. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ।। ६/५०।।

ઉદાહરણ-

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः।
द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते।।

આ દ્રુતવિલંબિતના ઉજ્જ્વલા અને સુન્દરી એવાં નામ પણ મળે છે.

૧) तोटकं सः।।६/३१।। જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ચાર સગણ આવતા હોય

તેને તોટક છન્દ કહેવાય છે. આ છન્દમાં પાદાન્તે યતિ આવે છે. જગતીનો આ ૧૭૫૬મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં તોટક છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે. इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्।।३/४९।। અમ્બુધિ એટલે સાગર અર્થાત ચાર એવો અર્થ સમજવાનો છે.

ઉદાહરણ-

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम्।
उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं नरनायक भीरुकमायुधिकम्।।

यमुनातटमच्युतकेलिकलालसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचितम्।
मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम्।।

(૪) पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः।।६/३२।। (पिं.छं.शा.) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી બે નગણ, મગણ અને યગણ આવતા હોય તેને પુટ નામનો છન્દ કહેવાય છે. આ છન્દમાં વસુ-આઠ અને સમુદ્ર-ચાર અક્ષર પર યતિ આવે છે. જગતીનો આ ૫૭૬મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં પુટ છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે.

वसुयुगविरतिर्नौम्यौ पुटोऽयम्।।३/५१।।(वृ.र.)

ઉદાહરણ-

न विचलति कथञ्चिन्न्यायमार्गात् वसुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः।
अमृतपुट एवाऽसौ पुण्यकर्मा भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः।।

जलोद्धतगतिज्सौ जसौ रसर्तवः।।६/३३।।(पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી જગણ, સગણ, જગણ અને સગણ આવતા હોય અને રસ-છ અને ઋતુ-છ એમ છ-છ અક્ષર પર યતિ આવતી હોય તેને જલોદ્ધતિ નામનો છન્દ કહેવાય. જગતીનો આ ૧૮૮૬મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં જલોદ્ધગતિનું લક્ષણ આ મુજબ છે. रसैर्जसजसा जलोध्द्तगतिः।।३/५४।। (वृ.र.)

ઉદાહરણ-

भनक्ति समरे बहूनपि रिपून् हरिः प्रभुरसौ भुजोर्जितिबलः।
जलोद्धतगतिर्यथैव मकरः तरङ्गनिकरं करेण परितः।।

यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः।
विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम्।।

૭)   ततं नौ म्रौ।।३/३८।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે બે નગણ, એક મગણ અને એક રગણ આવતા હોય તે છન્દને તત નામનો છન્દ કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૦૮૮મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ–

कुरु करुणभियं गाढोत्कण्ठिका यदुतनय चकोरीभा राधिका।
विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा पिबतु तव मुखेन्दोर्बिम्बं दृशा।।

૮)   कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ।।६/३४।। (पिं.छं.शा.) જે છન્દમાં પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે નગણ, યગણ, નગણ અને યગણ આવતા હોય તેને કુસુમવિચિત્રા નામનો છન્દ કહેવાય. જગતીનો આ ૯૭૬મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં કુસુમવિચિત્રા છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે. नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।३/५३।। (वृ.र) આ છન્દના લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ નથી પરન્તુ વ્યાખ્યામાં છ–છ અક્ષરે યતિ આવે એમ જણાવેલું છે.

ઉદાહરણ–

विगलितहारा सकुसुममाला सचरणलाक्षा वलयसुलक्षा।
विरचितवेषं सुरतविशेषं कथयति शय्या कुसुमविचित्रा।।

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा।
मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा।।

(૯)   चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।।६/३६।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેકપાદમાં ક્રમથી બે નગણ અને બે રગણ આવતા હોય,તે છન્દને ચંચલાક્ષિકા છન્દ કહેવાય. જગતી છન્દનો આ ૧૨૧૬મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ–

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियामतनुत रतये वसन्तानकः।
तरुणपरभृतः स्वनं रागिणामतनुतरतयेवसन्तानकः।।

(૧૦) भुजङ्गप्रयातं यः।।६/३७।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ચાર યગણ આવતા હોય તેને ભુજંગપ્રયાત છન્દ કહેવાય. અહી. પાદાન્તે યતિ આવે છે. જગતિનો આ ૫૮૬મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં આ છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે. भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः।।३/५५।।(वृ.र)

पुरः साधुवद्वक्ति मिथ्याविनीतः परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः।
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्।।

सदारत्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतंहदं जीवनं लिप्समानः।
मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग! प्रयातं द्रुतं सागराय।।

(११) स्रगिवाणी रः।।६/३८।।(पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ચાર રગણ આવતા હોય તે છન્દને સ્રગ્વિણી કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૭૧૧મો પ્રકાર છે. પ્રાકૃતપિંગલસૂત્રમાં આ છન્દનું નામ લક્ષ્મીધર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં આ છન્દનું લક્ષણ આ મુજબનું છે. रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता।।३/५६।। (वृ.र)

ઉદાહરણ–

यो रणे युद्ध्यते निर्भरं निर्भयस्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः।
तं नरं वीरलक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी नूनमभ्येति सत्कीर्तिशुक्लांशुका।।

इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता शातकुम्भद्रवालंकृता शोभते।
नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरेर्मूर्तिरास्तां जयायोरसि स्रग्विणी।।

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम्।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे।।

(१२) प्रमिताक्षरा स्जौ सौ।।६/३९।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે સગણ, જગણ, સગણ, અને સગણ આવતા હોય તે છન્દને પ્રમિતાક્ષરા કહેવાય છે. અહીં પાદાન્તે યતિ હોય છે. જગતીનો આ ૧૭૭૩મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં આ છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે. प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ।।३/६१।। (वृ.र)

ઉદાહરણ–

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं परिषिञ्चती श्रवणयोरमृतम्।
प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती तव भारती हरति मे हृदयम्।।

અહીં ચતુર્થ ચરણમાં ‘‘कविभारती हरति मे हृदयम्।।’’ એવો પણ પાઠ જોવા મળે છે.

(१३) कान्तोत्पीडा भ्मौ स्मौ।।६/८०।।(पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે ભગણ, નગણ, સગણ અને મગણ આવતા હોય તે છન્દને કાન્તોત્પીડા કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૯૯મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ–

कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्पीडामाप्तवती दु:खैः परिमुह्यन्ती या।
सा लभते चेत्कामुकयोगं गाढं दु:खविमुक्ता स्यात्परमानन्दाप्ता।।

(૧૧) वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियऋषय:।।६/४१।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે બે મગણ અને બે યગણ આવતા હોય તેને વૈશ્વદેવી નામનો છન્દ કહેવાય છે. આમાં પાંચમા અને સાતમા અક્ષર પર યતિ હોય છે. જગતીનો આ ૫૭૭મો પ્રકાર છે. વૃત્તરત્નાકરમાં આ છન્દનું લક્ષણ આ મુજબ છે. पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ।।३/६३।। (वृ.र)

ઉદાહરણ–

धन्य: पुण्यात्मा जायते क्वापि वंशे तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम्।
गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्ये प्रवृत्त: शुद्ध: श्राद्धादौ वैश्वदेवी भवेद्य:।।

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणामद्वैतेनैकं विष्णुमभ्यर्च्य भक्त्या।
तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रात: सम्पन्ना राधना वैश्वदेवी।।

(૧૫) वाहिनी त्यौ म्यावृषिकामशरा:।।६/८२।। જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં તગણ, યગણ, મગણ અને યગણ ક્રમથી આવતા હોય તેને વાહિની નામનો છન્દ કહેવાય છે. આમાં સાતમા અને પાંચમા અક્ષરે યતિ આવે છે. જગતીનો આ ૨૬૮મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ–

शक्ता जगतीं कृत्स्नां जेतुं सुयोधा हस्त्यश्वरथोदारा सा वाहिनी ते।
छन्ने रजसा भानौ यस्या: प्रयाणे घस्रेऽपि निशाभ्रान्तिं धत्ते नृलोक:।।

(૧૬) नवमालिनी नजौ भ्याविति।।६/८३।। (पिं.छं.शा) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં અનુક્રમે નગણ, જગણ, ભગણ અને યગણ આવતા હોય તેને નવમાલિની છન્દ કહેવાય છે. જગતીનો આ ૯૪૪મો પ્રકાર છે, વૃત્તરત્નાકરમાં આ છન્દનું લક્ષણ આ પ્રકારે છે. इह नवमालिका न जभयै: स्यात्।।३/६५।।(वृ.र) આ છન્દમાં લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ નથી. પણ વૃદ્ધપરંપરા મુજબ આઠ અને ચાર અક્ષરે એમ બે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

धवलयशोंशुकेन परिवीता सकलजनानुरागघुसृणाक्ता।
दृढगुणबद्धकीर्तिकुसुमौधौः तव नवमालिनीव नृप लक्ष्मीः।।

આ પ્રમાણે શ્રીપિંગલાચાર્ય વિરચિત છન્દઃશાસ્ત્રમાં આપેલ ૧૬ જગતી પ્રકારના છન્દોનાં લક્ષણ-ઉદાહરણ છે. આ ૧૬ ઉપરાંત વૃત્તરત્નાકરમાં આપેલાં વધુ લક્ષણ અને ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે.

૧) चन्द्रवर्त्म गदितं तु रनभसैः।।३/४६।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી રગણ, નગણ, ભગણ અને સગણ આવતા હોય તેને ચન્દ્રવર્ત્મ છન્દ કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૨૭૯મો પ્રકાર છે. આ છન્દમાં ચાર અને આઠ અક્ષરે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्म रहितं जनगमनैः।
इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी।।

૨) प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ।।३/५२।।(वृ.र) જે છન્દમાં ક્રમથી બે નગણ અને બે રગણ આવતા હોય તેને પ્રમુદિતવદના છન્દ કહે છે. આ છન્દ ચંચલાક્ષિકાના નામથી પિંગલછન્દશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવ્યો છે. જગતીનો આ ૧૨૧૬મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियामतनुतरतयैव सन्तानकः।
तरुण परभृतः स्वनं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः।।

૩) भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा।।३/५७।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી નગણ, ભગણ, જગણ અને રગન આવતા હોય તેને પ્રિયંવદા છન્દ કહે છે. જગતીનો આ ૧૪૦૦મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

हसिततामरसनेत्रसारसा रजनिवल्लभमुखाऽलिकुन्तला।
स्मितवती पतिहितैकमानसा सुकृतिनो हि दयिता प्रियंवदा।।

૪) त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ।।३/५८।। (वृ.र) : જે છન્દમાં પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી તગણ, યગણ, તગણ અને યગણ આવતા હોય તેને મણિમાલા નામનો છન્દ કહેવાય છે. અહીં गुहवक्त्रैः અર્થાત ષડાનન એવા કાર્તિકેયના મુખના અક્ષરોએ કરીને યતિ આવે છે. અર્થાત છ-છ અક્ષરે યતિ હોય છે. જગતીનો આ ૭૮૧મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ-

प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला।
गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणामास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती।।

૫) धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ।।३/५९।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી તગણ, ભગણ, જગણ, અને રગણ આવતા હોય તે છન્દઃશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ લલિતા નામનો છન્દ કહ્યો છે. જગતીનો આ ૧૩૯૭મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

साऽऽस्ते पुरत्रयमतीत्य सुन्दरी गीता ततस्त्रिपुरसुन्दरी भुवि।
लोकानतीत्य ललते यतो हि सा भक्तै रभाणि ललिताऽभिधानतः।।

૬) जजाविह मौक्तिकदाम जजौ च।३/६०।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી ચાર જગણ આવતા હોય તેને મૌક્તિકદામ નામનો છન્દ કહેવાય છે. નારાયણી ટીકામાં મૌક્તિકદામનું લક્ષણ चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम।'' એવું આપ્યું છે. જગતીનો આ ૨૯૨૬મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

मया तव किंचिदकारि कदाऽपि विलासिनि वाम्यमनुस्मरताति।
तथापि मनस्तव नाश्वसनाय वजामि कुतो भवतीमपहाय।।

૭) ननभरसहिताऽभिहितोज्वला।।३/६२।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી નગણ, જગણ, ભગણ અને રગણ આવતા હોય તેને ઉજ્જ્વલા નામનો છન્દ કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૪૭૨મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

अधिहृदयमनाहतसारसे तव पदमनुचिन्तयते हि यः।
भगवति ननु तस्य यशोध्वजः स्फुरति च धिषणा स्फटिकोज्ज्वला।।

૮)   अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ।।३/६४।। (वृ.र.) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી મગણ, ભગણ, સગણ અને મગણ આવતા હોય તેને જલધરમાલા નામનો છન્દ કહે છે. આ છન્દમાં ચાર અને આઠ અક્ષરે યતિ આવે છે. જગતીનો આ ૨૪૧મો પ્રકાર છે.

ઉદાહરણ-

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदं जलधरमाला नव्या।
भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा।।

૯)   स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा।।३/६६।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમા ક્રમથી નગણ, નગણ, રગણ અને રગણ એમ બે નગણ અને બે રગણ આવતા હોય તેને પ્રભા નામનો છન્દ કહેવાય છે. આ છન્દમાં સાત અને પાંચ અર્થાત્ સાતમા અને બારમા અક્ષરે યતિ આવે છે. જગતીનો આ ૧૨૧૬મો પ્રકાર છે. છન્દોમંજરીમાં આ છન્દનું નામ મન્દાકિની છે.

ઉદાહરણ-

बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी।
सुरनिहितसिताम्बुजस्रङ्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बर:।।

પ્રભાછન્દ અને પ્રમુદિતવદના છન્દમાં બે નગણ અને બે રગણ આવે છે. આથી લઘુ-ગુરુ બંને લક્ષણોમાં સમાન છે. આ બંને છન્દોમાં યતિના નિયમમાં ભેદ છે. પ્રમુદિતવદના છન્દમાં પાદાન્તે યતિ આવે છે. જ્યારે આ પ્રભા છન્દમાં સાતમા અને બારમા અક્ષરે યતિ આવે છે.(૭+૫=૧૨)

૧૦)   भवति नजावथ मालती जरौ।।३/६९।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી નગણ, જગણ, જગણ અને રગણ આવતા હોય તેને માલતી નામનો છન્દ કહેવાય છે. જગતીનો આ ૧૩૯૨મો પ્રકાર છે. આ છન્દમાં પાંચ અને સાત અક્ષરે અર્થાત્ પાંચમા અને બારમા અક્ષરે એ બે યતિ આવે છે.

इह कलयाऽच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुप:।
कुसुमकृतस्मितचारुबिभ्रमामलिरपि चुम्बति मालतीं मुहु:।।

૧૧)   अभिनवतामरसं नजजाद्य:।।३/६८।। (वृ.र) જે છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ક્રમથી નગણ, જગણ, જગણ અને યગણ આવતા હોય તેને અભિનવતામરસ નામનો છન્દ કહે છે. જગતીનો આ ૮૮૭મો પ્રકાર છે. અહીં પાદાન્તે યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ-

स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्।
तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदय-तडाग-विकासि ममाऽस्तु।।

अभिनवतामरसं कमलाया: करयुगवासमितं मृदुलाया:।
अहिपतितल्पगतं स्मरतातं मदयति कामकलाकलनार्थम्।।

सततविकाससमुद्धुरशोभं सकलकलङ्ककलापरिमुक्तम्।
तव वदनं मदिराक्षि किमेतद् भवति न तामरसं न च चन्द्र:।।

આ છન્દનું અન્ય નામ છન્દોનુશાસનમાં કમલવિલાસિની એવું આપ્યું છે. પિંગલાચાર્યરચિત છન્દઃશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત ૧૬ અને વૃત્તરત્નાકર આદિમાં વર્ણિત ૧૧ જેટલા જગતીના પ્રકાર ઉપરાંત અન્ય પ્રકારો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમા ચાર મગણથી વિદ્યાધર છન્દ થાય છે. જે જગતી નો પહેલો પ્રકાર છે. દુગ્ધવૃત્ત નામનો ૧૩૯૫મો પ્રકાર છે. તેનુ લક્ષણ दुग्धवृत्तं रभजैरुदीरितम् મતા અથવા બહુમતા નામનો છન્દ ક્રમથી નગણ, રગણ, નગણ અને રગણ થી થાય છે. આ છન્દમાં છ-છ અક્ષરે યતિ આવે છે. જલમાલા નામનો છન્દ જગતીનો ૧૫૯૧મો પ્રકાર છે. जलमाला भभमसा: सागरैर्वसुभिर्याति: એવું લક્ષણ છે. લલના છન્દ ૨૦૨૩મો પ્રકાર છે. स्याद्भतनसैश्छिन्ना स्वर्द्रुमहीधरै:। એવું લક્ષણ છે. સારંગ છન્દ જગતીનો ૨૩૪૧મો પ્રકાર છે. પ્રાકૃતપિંગલસૂત્રમાં તેનું નિરૂપણ છે. આ છંદમાં ચાર તગણ હોય છે.ભામિની જગતીનો ૩૫૧૧મો પ્રકાર છે. તેમાં ચાર ભગણ આવે છે. ત્રણ અક્ષરે ચાર યતિઓ આવે છે. તેનું લક્ષણ આ મુજબ છે. भामिनी स्याद् भभभभास्त्रिभिर्यतिचतुष्टयम्। મોદક નામનાં છન્દમાં પણ ચાર ભગણ આવે છે. તેવું પ્રાકૃતપિંગલસૂત્ર ૨/૧૪૧માં વર્ણિત છે. તરલનયની નામના છન્દમાં પ્રાકૃતપિંગલસૂત્ર ૨/૧૪૧માં ચાર નગણ નું બંધારણ જણાવ્યું છે. આ વિદ્યાધરથી તરલનયની છન્દ સુધીની વિગતો રાષ્ટ્રિયસંસ્કૃતસંસ્થાન દિલ્હી દ્વારા પ્રકાશિત પિંગલાચાર્ય વિરચિત છન્દઃશાસ્ત્ર પૃ.૧૩૬માં ટિપ્પણીમાં જણાવેલ છે.

આ ઉપરાંત જૈન આચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય રચિત છન્દોનુશાસનમાં જગતી પ્રકારના કુલ ૩૬ જેટલા વૃત્તભેદો લક્ષણ અને ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યા છે. આ ૩૬ ભેદોમાં કેટલાક નવા પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. જે પ્રકારો પિંગલછન્દઃશાસ્ત્ર, વૃત્તરત્નાકર જેવા ગ્રન્થોમાં ઉપલબ્ધ ન થતા હોય તેવા છે. આ પ્રકારોમાં કલહંસા (લક્ષણ - नभज्या: कलहंसा) तीः कमावतार:, અર્થાત્ ચાર

તગણના છન્દને કામાવતાર છન્દ કહ્યો છે. પ્રાકૃતપિંગલસૂત્રમાં ચાર તગણના છન્દને સારંગ છન્દ કહ્યો છે. मीः कल्याणम् - અર્થાત્ ચાર મગણના છન્દને કલ્યાણ છન્દ કહ્યો છે. જ્યારે પ્રાકૃતપિંગલમાં આનુ નામ વિદ્યાધર છન્દ જણાવ્યું છે. ज्रज्रा विभावरी–અર્થાત જગણ, રગણ, જગણ, અને રગણથી વિભાવરી નામનો છન્દ થાય છે. र्यन्याः कुमुदिनी– અર્થાત રગણ, યગણ, નગણ, અને યગણથી કુમુદિનનામનો છન્દ થાય છે. नौ रयौ कामदत्ता– નગણ, નગણ, રગણ અને યગણ થી કામદત્તા છન્દ થાય છે. नो रिर्मेघमाला– અર્થાત એક નગણ અને ત્રણ રગણ થી મેઘમાલા નામનો છન્દ થાય છે. त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा અર્થાત તગણ, યગણ, તગણ અને યગણથી પુષ્પવિચિત્રા નામનો છન્દ બને છે. આવા ગણના બંધારણવાળા છન્દનું મણિમાલા નામ પણ કરવામાં આવ્યું છે. પુષ્પવિચિત્રા છન્દમાં પાદાન્તે યતિ આવે છે. જ્યારે મણિલાલા છન્દમાં છ-છ અક્ષરે યતિ આવે છે. सा मणिमाला चैः આ સૂત્રમાં તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે. स्यौ स्यौ केकिरवम् અર્થાત સગણ, યગણ, સગણ અને યગણ ના બંધારણથી કેકિરવ નામનો છન્દ બને છે. निसौ ह्रीः અર્થાત ત્રણ નગણ અને એક સગણથી હ્રીનામનો છન્દ થાય છે. ज्यौ स्यौ कोलः અર્થાત જગણ, યગણ, સગણ, અને યગણ થી કોલનામનો છન્દ થાય છે.

છન્દોનુશાસન ના દ્વિતીય અધ્યાય માં સૂત્ર-૧૫૮ થી ૧૯૩ સુધીના સૂત્રોમાં ૧૨ અક્ષરના જગતી પ્રકારના આ છન્દોનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. આ પ્રકારોમાં કેટલાક પ્રાચીન અને કેટલાક આચાર્યએ પ્રસ્તાર પદ્ધતિથી આવિર્ભાવિત પ્રકારો જોવા મળે છે.

આ રીતે છન્દઃશાસ્ત્રના વિવિધગ્રન્થોમાં જગતીછન્દના પ્રકારનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તાર પદ્ધતિથી અનુપલબ્ધ પ્રકારોનાં લક્ષણ-ઉદાહરણ બનાવી શકાય છે.

जगतीविंशतिका

जगतीछन्दसि एकस्मिन् चरणे द्वादश अक्षराणि भवन्ति। चतुर्षु चरणेषु अष्टचत्वारिंशत् अक्षराणि भवन्ति। अस्य छन्दसः ४०९६ प्रकाराः भवन्ति। तेषु प्रकारेषु विंशतिः प्रकाराः सलक्षणोदाहरणं प्रतिपाद्यन्ते। एतस्मिन् ग्रन्थे गुरुशब्दार्थे 'गा' इति लघुशब्दार्थे 'ल' इति सङ्केताक्षरप्रयोगोऽनुसन्धेयः।

१. छन्दोनाम यथा सुगमा

छन्दोलक्षणं यथा ''वदन्ति सुगमां बुधा जसजसैः।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षराणां व्यवस्था यथा–

	लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
गणाः–	जगणः	सगणः	जगणः	सगणः

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणवाक्यसङ्गतिर्यथा

वदन्ति	सुगमां	बुधाज	सजसैः
लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
I S I	I I S	I S I	I I S

लक्ष्यपद्यं यथा–

वरेण्यचरिते कृपालुहृदये विधीशहरिवन्दिताङ्घ्रिकमले।
गिरां सुमधुरां रसामृतभृतां ददस्व विमले सरस्वति मुखे।।

હે વરેણ્યચરિત્રે, કરુણાપૂર્ણહૃદયયુક્ત, બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુથી વન્દિત ચરણકમલયુક્ત, નિર્મલ એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવી! નિર્મલ મુખમાં સુમધુર, રસામૃતસભર વાણીનું દાન કરો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणान्वयः

वरेण्य	चरिते	कृपालु	हृदये
लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
I S I	I I S	I S I	I I S
विधीश	हरिवन	दिनाङ्घ्रि	कमले

लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
I S I	I I S	I S I	I I S
गिरांसु	मधुरां	रसामृ	तभृतां
लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
I S I	I I S	I S I	I I S
ददस्व	विमले	सरस्व	तिमुखे
लगाल	ललगा	लगाल	ललगा
I S I	I I S	I S I	I I S

२. छन्दोनाम यथा – तारङ्गम्

छन्दोलक्षणं यथा– जसौतसमहो तारङ्गमुदितम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षराणां व्यवस्था

यथा– लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
गणा:– जगण:	सगण:	तगण:	सगण:

छन्दोलक्षणे लक्षणसङ्गतिर्यथा–

जसौत	समहो	तारङ्ग	मुदितम्
लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
I S I	I I S	S S I	I I S
जगण:	सगण:	तगण:	सगण:

जगतीछन्दस: १८२२ तम: एष: प्रकारो भवति ।

लक्ष्यपद्यं यथा–

गिरीश गिरिंजाचित्ताब्जसवित: स्वभक्तजनतातापघ्न भगवन् ।
गिरीशवसतिप्रीतामलमन: मनो वसतु तत्वापादाब्जयुगले ।।

पद्यार्थः

હે ગિરિજાના ચિત્તરુપી કમલના સૂર્ય સ્વભક્ત જનોના ત્રિવિધ તાપને હણનાર નગાધિરાજ હિમાલયમાં નિવાસ કરી પ્રસન્ન અને નિર્મલ મનવાળા ભગવાન શંકર મારું મન આપના ચરણ કમલ યુગલમાં નિવાસ કરો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणान्वय:

गिरीश	गिरिजा	चित्ताब्ज	सवित:
लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
I S I	I I S	S S I	I I S
जगणः	सगणः	तगणः	सगणः
स्वभक्त	जनता	तापघ्न	भगवन्
लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
I S I	I I S	S S I	I I S
जगण:	सगण:	तगण:	सगण:
गिरीश	वसति	प्रीताम	लमन:
लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
I S I	I I S	S S I	I I S
जगण:	सगण:	तगण:	सगण :
मनोव	सतु त्वत्	पादाब्ज	युगले
लगाल	ललगा	गागाल	ललगा
I S I	I I S	S S I	I I S
जगण:	सगण:	तगण:	सगण :

३, छन्दोनाम यथा – सीतारामम्

छन्दोलक्षणं यथा – मानाम्नायान् ब्रूते साधु: सीतारामम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षराणां व्यवस्था यथा

	गागागा	गागागा	गागागा	गागागा
अत्र क्रमेण गणा: यथा	मगणः	मगणः	मगणः	मगणः

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

मनाम्ना	यान् ब्रूते	साधु: सी	तारामम्
गागागा	गागागा	गागागा	गागागा

मगण:	मगण:	मगण:	मगण:
S S S	S S S	S S S	S S S

जगतीछन्दस: एष: प्रथम: प्रकार: ।

लक्ष्यपद्यं यथा –

सीतारामौ सीतारामौ सीतारामौ
राधाश्यामौ राधाश्यामौ राधाश्यामौ।
जिह्वे त्वं नित्यं ब्रूहि त्यक्त्वा चापल्यं
जीव: शान्तो दान्त: स्वस्थः स्याद्भक्त्येत्थम् ।।

પદ્યાર્થ :-

હે જિહ્વે ! તુ ચાંચલ્ય તજી નિત્ય સીતારામ,સીતારામ, સીતારામ, રાધેશ્યામ, રાધેશ્યામ, રાધેશ્યામ બોલ્યા કર આ પ્રકારે ભક્તિથી તારો જીવ શાન્ત, દાન્ત અને સ્વસ્થ બનશે.

लक्ष्यपद्ये लक्ष्णसमन्वयो यथा –

सीतारा	मौसीता	रामौसी	तारामौ
गागागा	गागागा	गागागा	गागागा
S S S	S S S	S S S	S S S
मगण:	मगण:	मगण:	मगण:
राधाश्यामौ	राधाश्यामौ	राधाश्यामौ	राधाश्यामौ
गागागा	गागागा	गागागा	गागागा
S S S	S S S	S S S	S S S
मगण:	मगण:	मगण:	मगण:
S S S	S S S	S S S	S S S
जिह्वेत्वं	नित्यंब्रू	हित्यक्त्वा	चाञ्चल्यम्
गागागा	गागागा	गागागा	गागागा
S S S	S S S	S S S	S S S
मगण:	मगण:	मगण:	मगण:

जीवः	शान्तो दान्तः	स्वस्थः स्याद्	भक्त्येत्थम्
गागागा	गागागा	गागागा	गागागा
S S S	S S S	S S S	S S S
मगण:	मगण:	मगण:	मगण:

४ छन्दोनाम यथा – मधुरा

छन्दो लक्षणं यथा – तौ जं स धीरा: प्रवदन्ति मधुराम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षराणां व्यवस्था यथा

गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
S S I	S S I	I S I	I I S
तगण:	तगण:	जगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: १८९३ तम: प्रकरो वर्तते ।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

तौजंस	धीरा:प्र	वदन्ति	मधुराम्
गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
S S I	S S I	I S I	I I S

लक्ष्यपद्यं यथा –

विघ्नेश्वरो विघ्नहरो गणपति: मांगल्यकर्ता शिवसूनुरघहृत् ।
सारज्ञ सिद्धीश मतीशशुभद: पातु स्वभक्तान् स गणेश इह न: ।।

વિઘ્નેશ્વર, વિઘ્નહર્તા, મંગલકર્તા, શિવપુત્ર, પાપનશક, સારના જ્ઞાતા, સિદ્ધિ બુદ્ધિ ના અધિપતિ શુભદાયક ગણનાયક એવા તે ગણપતિ સ્વભક્તોની જગતમાં રક્ષા કરો .

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

विघ्नेश्व	रोविघ्न	हरोग	णपति:
S S I	S S I	I S I	I I S
गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
तगण:	तगण:	जगण:	सगण:
माङ्गल्य	कर्ताशि	वसूनु	रघहृत्

S S I	S S I	I S I	I I S
गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
तगण:	तगण:	जगण:	सगण:
सारङ्ग	सिद्धीश	मतीश	शुभद:
S S I	S S I	I S I	I I S
गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
तगण:	तगण:	जगण:	सगण:
पातुस्व	भक्तान् स	गणेश	इहन :
S S I	S S I	I S I	I I S
गागाल	गागाल	लगाल	ललगा
तगण:	तगण:	जगण:	सगण:

५) छन्दोनाम यथा – शिशुहृदया।

छन्दोलक्षणं यथा – वदतु नननस शिशुहृदयम् ।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

ललल	ललल	ललल	ललगा
I I I	I I I	I I I	I I S
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

वदतु	ननन	सशिशु	हृदयम्
I I I	I I I	I I I	I I S
ललल	ललल	ललल	ललगा
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: ४०९५ तम: प्रकारो भवति ।

लक्ष्यपद्यं यथा –

अविरलगतिकसलिलसुधा हरिपदकमलनखप्रकरा
हरशिरसि कृतसुखवसति: हरतु मम सुरसरिदघताम्।।

पद्यार्थ –

અવિરત ગતિશીલ જલરૂપ અમૃતપૂર્ણ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણના નખ માંથી પ્રકટેલ શિવના શિર પર સુખે નિવાસ કરતી સુરનદી ગંગા મારાં પાપને હરો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

अविर	लगति	कसलि	लसुधा
ललल	ललल	ललल	ललगा
I I I	I I I	I I I	I I S
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:
हरिप	दकम	लनख	प्रकटा
ललल	ललल	ललल	ललगा
I I I	I I I	I I I	I I S
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:
हरशि	रसिकृ	तसुख	वसति:
ललल	ललल	ललल	ललगा
I I I	I I I	III	I I S
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:
हरतु	मम	सुरसरि	दघताम्
ललल	ललल	ललल	ललगा
I I I	I I I	I I I	I I S
नगण:	नगण:	नगण:	सगण:

६ छन्दोनाम यथा – सुवंशिका ।

छन्दोलक्षणं यथा– भाद्रतरैरसैश्छिन्ना सुवंशिका ।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गालल	गालगा	गागाल	गालगा
S I I	S I S	S S I	I S I
भगण:	रगण:	तगण:	रगण:

जगतीछन्दस: एष: १३०३ तम: प्रकारो वर्तते ।

अत्र षडक्षरै: यति: कार्या ।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

भाद्रत	रैरसैः	छिन्नासु	वंशिका
गालल	गालगा	गागाल	गालगा
S I I	S I S	S S I	S I S
भगण:	रगण:	तगण:	रगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

गौरवगुम्फिता ब्राह्मी सुभारती वेदविभूषिता गीर्वाणवन्दिता।
संस्कृतसंज्ञिता संस्कारसङ्गमा प्राज्ञजनै: सदा लोके प्रशस्यते।।

पद्यार्थ :

ગૌરવભરી , બ્રહ્મમયી , શ્રેષ્ઠ ભારતી , વેદ થી વિભૂષિત દેવોએ વંદેલી, સંસ્કાર ના સંગમરૂપ સંસ્કૃતભષા દેવવાણીની સંસારમાં સર્વ પ્રાજ્ઞજનો સદા પ્રશંસા કરે છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

गौरव	गुम्फिता	ब्राह्मी सु	भारती
गालल	गालगा	गागाल	गालगा
S I I	S I S	S S I	I S I
भगण:	रगण:	तगण:	रगण:
वेदवि	भूषिता	गीर्वाण	वन्दिता
गालल	गालगा	गागाल	गालगा
S I I	S I S	S S I	I S I
भगण:	रगण:	तगण:	रगण:
संस्कृत	संज्ञिता	संस्कार	सङ्गमा
S I I	S I S	S S I	I S I
भगण:	रगण:	तगण:	रगण:

प्राज्ञज	नैः सदा	लोके प्र	शस्यते
गालल	गालगा	गागाल	गालगा
S I I	S I S	S S I	S I S
भगणः	रगणः	तगणः	रगणः

७ छन्दोनाम यथा सुचन्दिरा

छन्दोलक्षणं यथा – तोमस्तरौ चेदस्वश्चैः सुचन्दिरा।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गागाल	गागागा	गागाल	गालगा
S S I	S S S	S S I	S I S
तगणः	मगणः	तगणः	रगणः

यतिर्यथा पञ्चाक्षरैः सप्ताक्षरैश्च जगतीछन्दसः एषः १२८५ तमः प्रकारः वर्तते।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

तोमस्त	रौचेदस्	वश्चैः सु	चन्दिरा
S S I	S S S	S S I	S I S
गागाल	गागागा	गागाल	गालगा
तगणः	मगणः	तगणः	रगणः

लक्ष्यपद्यं यथा –

हंसायिते मे चित्तं सर्वथाऽचिरम् गुर्वङ्घ्रिपद्मे लग्नं मानसं यदा।
वैराग्यभक्तिज्ञानाद्यैः सुतर्पणंसंजायते मे रत्नाभैः सुपावनम्।

पद्यभावार्थः

મારું મન જ્યારે ગુરુચરણ કમલમાં લાગ્યું ત્યારે તુરંત જ સર્વથા મરુ ચિત્ત હંસ સમાન બની ગયુ. અને રત્નસમાં વૈરાગ્ય-ભક્તિ જ્ઞાન વગેરેથી મનનું પાવન સંતર્પણ થાય છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

हंसायि	तंमेचित्	तंसर्व	थाऽचिरम्
गागाल	गागागा	गागाल	गालगा

S S I	S S S	S S I	I S I
तगण:	मगण:	तगण:	रगण:
गुर्वङ्घ्रि	पद्मे लग्	नंमान	संयदा
गागाल	गागागा	गागाल	गालगा
S S I	S S S	S S I	S I S
तगण:	मगण:	तगण:	रगण:
वैराग्य	भक्ति ज्ञा	नाद्यै: सु	तर्पणम्
गागाल	गागागा	गागाल	गालगा
S S I	S S S	SS I	S I S
तगण:	मगण:	तगण:	रगण:
संजाय	तेमेरत्	नाभै: सु	पावनम्
गागाल	गागागा	गागाल	गालगा

८) छन्दोनाम यथा– मधुरतरा।

छन्दोलक्षणं यथा– भाद्भससैर्मधुरतरा कथिता।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
भगण:	भगण:	सगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: १७८७ तम: प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

भाद्भस	सैर्मधु	रतरा	कथिता
गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
भगण:	भगण:	सगण:	सगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

मोहनपादकमलभक्तिपथे भक्तजना: निजहृदये दधते।
शान्तिमनल्परसभरां सुतरां श्रीहरिरत्र सुतनुते सुखदाम्।।

भावार्थ: ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમલની ભક્તિના માર્ગમાં ભક્તજનો પોતાનું હૃદય રાખે છે. તેમને આ સંસારમાં શ્રી હરિ અનંત રસસભર સુખદ શાન્તિનો સર્વદા વિસ્તાર કરે છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा

मोहन	पादक	मलभक्	तिपथे
गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
भगण:	भगण:	सगण:	सगण:
भक्तज	ना: निज	हृदयं	दधते
गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
शान्तिम	नल्पर	सभरां	सुतराम्
गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
श्रीहरि	रत्र सु	तनुते	सुखदाम्
गालल	गालल	ललगा	ललगा
S I I	S I I	I I S	I I S
भगण:	भगण:	जगण:	सगण:

९) छन्दोनाम यथा – सुयत्नम्।

छन्दोलक्षणं यथा – भद्वयुक्जर सुयत्नमुद्गिर

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गालल	गालल	लगाल	गालगा

S I I	S I I	I S I	S I S
भगण:	भगण:	जगण:	रगण:

जगतीछन्दस: एष: १३९९ तम: प्रकारो भवति ।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

भद्वय	युग्जर	सुयत्न	मुद्रिर
S I I	S I I	I I S	S I S
गालल	गालल	लगाल	गालगा
भगण:	भगण:	जगण:	रगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

देहि हरे मम सदैव मंगलाम् त्वत्पदयोरविचलां शुभस्मृतिम् ।
निर्मलविश्वजनाताप्त माधव मोहन मोह मपनेष्यसे मम ।।

પદ્યભાવાર્થ: હે હરિ કેશવ! આપના ચરણ કમલમાં સદૈવ મને અવિચલ મંગલ સ્મૃતિ આપો હે સર્વ વન્દિત, વિશ્વજનોના આશ્રય માધવ મોહન મારા મોહને દૂર કરજો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

देहिह	रेमम	सदैव	मंगलां
S I I	S I I	I S I	S I S
गालल	गालल	लगाल	गालगा
भगण:	भगण:	जगण:	रगण:
त्वत्पद	योरवि	चलांशु	भस्मृतिम्
S I I	S I I	I S I	S I S
गालल	गालल	लगाल	गालगा
भगण:	भगण:	जगण:	रगण:
निर्मल	विश्वज	नताप्त	माधव
S I I	S I I	I S I	S I S
गालल	गालल	लगाल	गालगा

भगण:	भगण:	जगण:	रगण:
मोहन	मोहम	पनेष्य	से मम
S I I	S I I	I S I	S I S
भगण:	भगण:	जगण:	भगण:

१०) छम्दोनाम यथा – सुरत्नम्

छन्दोलक्षणं यथा– भद्वययुग्जस सुरत्नमुदितम्।

एकस्मिन चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा।

गालल	गालल	लगाल	ललगा
S I I	S I I	I S I	I I S
भगण:	भगण:	जगण:	सगण:

जगति छन्दस: एष: १९२० तम: प्रकारो भवति

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणमन्वयो यथा –

भद्वय	युग्जस	सुरत्न	मुदितम्
S I I	S I I	I S I	I I S
गालल	गालल	लगाल	ललगा
भगण:	भगण:	जगण:	सगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

संस्कृतभाषणसुदक्षजनता गुर्जरराज्यधरणीमहिता।
देशविदेशजनवृन्दमनिशं यत्र समैति सततं प्रमुदितम्।।

પદ્ય ભાવાર્થ -

ગુજરાત રાજ્યની ધરણી સુમહનીય તથા સંસ્કૃત ભાષા બોલવામાં નિપુણ જનતાવળી છે. ગુજરાતમાં દેશ વિદેશના મનુષ્યો સતત આવતા રહે છે અને અત્યંત ખુશીનો અનુભવ કરે છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

संस्कृत	भाषण	सुदक्ष	जनता
गालल	गालल	लगाल	ललगा

S I I	S I I	I S I	I I S
भगणः	भगणः	जगणः	सगणः
गुर्जर	राज्यध	रणीषु	महिता
S I I	SI I	I S I	I I S
गालल	गालल	लगाल	ललगा
भगणः	भगणः	जगणः	सगण
देशवि	देशज	नवृन्द	मनिशं
गालल	गालल	लगाल	ललगा
S I I	S I I	I S I	I I S
भगणः	भगणः	जगणः	सगणः
यत्रस	मैतिस	ततंप्र	मुदितम्
गालल	गालल	लगाल	ललगा
S I I	S I I	I S I	I I S
भगणः	भगणः	जगणः	सगणः

११) छन्दोनाम यथा– मदना।

छन्दोलक्षणं यथा – ससभैः सयुतैर्गायति मदनाम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

ललगा	ललगा	गालल	ललगा
I I S	I I S	S I I	I I S
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः

जगतीछन्दसः एषः १९४८ तमः प्रकारो वर्तते।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

ससभैः	सयुतैः	गायति	मदनाम्
ललगा	ललगा	गालल	ललगा
I I S	I I S	S I I	I I S
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः

लक्ष्यपद्यं यथा –

रसिका रुचिरा भारतसुगिरा गुरुवन्दितविश्वाभरणतरा।
मनुजाः जगति प्राज्ञतरनया विलसन्ति यया नम्रतरगुणाः।।

पद्यभावार्थः–

ભારતની સુંદર ભાષા સંસ્કૃત રસથી ભરપૂર તથા રુચિકર છે. સર્વ ગુરુઓ આ ભાષાને વંદન કરે છે. આ ભાષા વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ આભરણ છે. સંસ્કૃતભાષા ના આશ્રયથી મનુષ્યો વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ સમજદારીપૂર્વકની નીતિસંપન્ન તથા ખૂબ નમ્રતાઆદિ ગુણ સંપન્ન થઈ શોભે છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

रसिका	रुचिरा	भारत	सुगिरा
I I S	I I IS	S I I	I I S
ललगा	ललगा	गालल	ललगा
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः
गुरुवन्	दितविश्	वाभर	णतरा
I I S	I I S	S I I	I I S
ललगा	ललगा	गालल	ललगा
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः
मनुजा	जगति	प्राज्ञत	रनया
I I S	I I IS	S I I	I I S
ललगा	ललगा	गालल	ललगा
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः
विलसन्	तियया	नम्रत	रगुणाः
I I S	I I IS	S I I	I I S
ललगा	ललगा	गालल	ललगा
सगणः	सगणः	भगणः	सगणः

१२) छन्दोनाम यथा– सुगतिः।

छन्दोलक्षणं यथा – गायन्ति सुगतिं विज्ञास्तसतसैः।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
S S I	I I S	S S I	I I S
तगणः	सगणः	तगणः	सगणः

जगतीछन्दसः एषः १८२१ तमः प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

गायन्ति	सुगतिं	विज्ञास्त	सतसैः
S S I	I I S	S S I	I I S
गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
तगणः	सगणः	तगणः	सगणः

लक्ष्यपद्यं यथा –

कृष्णः सकलगोपीमण्डलगतो रासे रुचिरनृत्ये गीतमधुरे।
संराजति यथा तारागणगतः व्योम्नि प्रचुरभाः चन्द्रः सुरुचिमान्।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

સુંદરનૃત્ય અને મધુરગીત સંપન્ન, રાસમાં ગોપીમંડલની મધ્યમાં રહેલ શ્રીકૃષ્ણ આકાશમાં તેજસ્વી અને સુંદર કાન્તિવાળા તારાગણ મધ્યવર્તી ચન્દ્રની માફક શોભે છે.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

कृष्णःस	कलगो	पीमण्ड	लगतो
S S I	I I S	S S I	I I S
गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
तगणः	सगणः	तगणः	सगणः
रासेरु	चिरनृ	त्येगीत	मधुरे
S S I	I I S	S S I	I I S

गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
तगण:	सगण:	तगण:	सगण:
संराज	तियथा	ताराग	णगत:
S S I	I I S	S S I	I I S
गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
तगण:	सगण:	तगण:	सगण:
व्योम्नि प्र	चुरभा:	चन्द्र: सु	रुचिमान्
S S I	I I S	S S I	I I S
गागाल	ललगा	गागाल	ललगा
तगण:	सगण:	तगण:	सगण:

१३) छन्दोनाम यथा– मञ्जुलम् ।

छन्दोलक्षणं यथा –

भत्रयसैरिह मञ्जुलमुदितम्

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा–

गालल	गालल	गालल	ललगा
S I I	S I I	S I I	I I S
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: १९७५ तम: प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

भत्रय	सैरिह	मञ्जुल	मुदितम्
S I I	S I I	S I I	I I S
गालल	गालल	गालल	ललगा
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

राघवनाम सदा जप रसने राघवरूपमिह स्मर हृदये।
राघवकार्यमहो कुरु सततं राघव हृद्यमिदं भज चरितम् ।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

હે રસના! તું સદા રઘુનન્દન શ્રીરામના નામનો જાપ કર, રઘુનાથજીના સ્વરૂપનું હૃદયમાં અને રઘુનાથજીના આ રમણીય ચરિતનું સેવન કર અર્થાત્ શ્રીરામના જીવનના આદર્શો જીવનમાં ઉતાર.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

राघव	नामस	दाजप	रसने
S I I	S I I	S I I	I I S
गालल	गालल	गालल	ललगा
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:
राघव	रूपमि	हस्मर	हृदये
S I I	S I I	S I I	I I S
गालल	गालल	गालल	ललगा
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:
राघव	कार्यम	होकुरु	सततं
S I I	S I I	S I I	I I S
गालल	गालल	गालल	ललगा
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:
राघव	हृद्यमि	दंभज	चरितम्
S I I	S I I	S I I	I I S
गालल	गालल	गालल	ललगा
भगण:	भगण:	भगण:	सगण:

१४ छन्दोनाम यथा – मार्दवम्।

छन्दोलक्षणं यथा – नजनस मार्दवमिह गदितम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

ललल	लगाल	ललल	ललगा
I I I	I S I	I I I	I I S

नगण:	जगण:	नगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: २०३२तम: प्रकारो भवति। छन्दो लक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

नजन	समार्द	वमिह	गदितम्
I I I	I S I	I I I	I I S
ललल	लगाल	ललल	ललगा
नगण:	जगण:	नगण:	सगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

करुणरसालयमृदुहृदये विधिहरिवन्दितपदकमले।
वस हृदये मम रससरिते रसय सरस्वति मम रसनाम्।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

કરુણરસસભર,મૃદુહૃદયવાળી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરથી વંદાયેલ પદકમલવાળી, રસની સરિતા હે સરસ્વતી દેવી! મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો અને મારી રસનાને રસમય બનાવો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

करुण	रसाल	यमृदु	हृदये
I I I	I S I	I I I	I I S
ललल	लगाल	ललल	ललगा
नगण:	जगण:	नगण:	सगण:
विधिह	रिवन्दि	तपद	कमले
I I I	I S I	I I I	I I S
ललल	लगाल	ललल	ललगा
नगण:	जगण:	नगण:	सगण:
वसह	दयेम	मरस	सरिते
I I I	I S I	I I I	I I S
ललल	लगाल	ललल	ललगा

नगणः	जगणः	नगणः	सगणः
रसय	सरस्व	तिमम	रसनाम्
I I I	I S I	I I I	I I S
ललल	लगाल	ललल	ललगा
नगणः	जगणः	नगणः	सगणः

१५ छन्दोनाम यथा – रसिकम्।

छन्दोलक्षणं यथा –

रसिकं गायति सभसैः सादिह।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

ललगा	गालल	ललगा	गालल
I I S	S I I	I I S	S I I
सगणः	भगणः	सगणः	भगणः

जगतीछन्दसः एषः ३३१६तमः प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

रसिकं	गायति	सभसैः	सादिह
I I S	S I I	I I S	S I I
ललगा	गालल	ललगा	गालल
सगणः	भगणः	सगणः	भगणः

लक्ष्यपद्यं यथा–

सगुणालङ्कृतिरसभावेश्वरि विधिनारायणमहिते भाविनि।
करुणां मे कुरु रसदेवेश्वरि विमले भारति रसने मे वस।

પદ્યભાવાર્થઃ-

કાવ્યશાસ્ત્રના ગુણ, અલંકાર રસ અને ભાવની અધીશ્વરી! વિધિ અને વિષ્ણુથી પૂજિત! ભાવપૂર્ણ! રસની દેવી ઈશ્વરી ! નિર્મલ! હે સરસ્વતીદેવી! આપ મારા પર કરુણા કરો અને મારી રસનામાં નિવાસ કરો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

सगुणा	लङ्कृति	रसभा	वेश्वरि
I I S	S I I	I I S	S I I
ललगा	गालल	ललगा	गालल
सगण:	भगण:	सगण:	भगण:
विधिना	रायण	महिते	भाविनि
I I S	S I I	I I S	S I I
ललगा	गालल	ललगा	गालल
सगण:	भगण:	सगण:	भगण:
करुणां	मेकुरु	रसदे	वेश्वरि
I I S	S I I	I I S	S I I
ललगा	गालल	ललगा	गालल
सगण:	भगण:	सगण:	भगण:
विमले	भारति	रसने	मेवस
I I S	S I I	I I S	S I I
ललगा	गालल	ललगा	गालल
सगण:	भगण:	सगण:	भगण:

१६ छन्दोनाम यथा – मोरारिमानसम्।

छन्दोलक्षणं यथा– तोरस्तरौ मतं मोरारिमानसम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गागाल	गालगा	गागाल	गालगा
S S I	S I S	S S I	S I S
तगण:	रगण:	तगण:	रगण:

जगतीछन्दस: एष: १३०१तम: प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

तोरस्त	रौमतं	मोरारि	मानसम्

S S I	S I S	S S I	S I S
तगण:	रगण:	तगण:	रगण:

लक्ष्यपद्यं यथा –

त्वं मे गुरो महामोहापहारक: ज्ञानप्रभाकरोऽज्ञानान्धनाशकः।
संसाररोगनाशायौषधं महत् दत्से सुमानसं सन्मङ्गलोदयम्।।

પદ્યભાવર્થઃ-

હે સદ્ગુરુ ભગવાન! આપ મારા મહામોહને દૂર કરનાર, જ્ઞાનના સૂર્ય, અજ્ઞાનના અન્ધકારનો નાશ કરનાર છો અને સંસારરોગના નાશ માટે ઉત્તમ ઔષધ શ્રીરામચરિતમાનસ આપો છો અને શ્રેષ્ઠ મંગલના ઉદયથી પૂર્ણ એવું સુમાનસ પ્રદાન કરો છો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

त्वंमेगु	रोमहा	मोहाप	हारक:
S S I	S I S	S S I	S I S
गागाल	गालगा	गागाल	गालगा
तगण:	रगण:	तगण:	रगण:
ज्ञानप्र	भाकरो	ज्ञानान्ध	नाशक
S S I	S I S	S S I	S I S
गागाल	गालगा	गागाल	गालगा
तगण:	रगण:	तगण:	रगण:
संसार	रोगना	शायौष	धंमहत्
S S I	S I S	S S I	S I S
गागाल	गालगा	गागाल	गालगा
तगण:	रगण:	तगण:	रगण:
दत्सेसु	मानसं	सन्मङ्ग	लोदयम्
S S I	S I S	S S I	S I S
गागाल	गालगा	गागाल	गालगा

तगणः	रगणः	तगणः	रगणः

१७ छन्दोनाम यथा – मङ्गला।

छन्दोलक्षणं यथा – नसतरयुतां गायन्ति मङ्गलाम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

ललल	ललगा	गागाल	गालगा
I I I	I I S	S S I	S I S
नगणः	सगणः	तगणः	रगणः

जगतीछन्दसः एषः १३१२तमः प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

नसत	रयुतां	गायन्ति	मङ्गलाम्
I I I	I I I	S S I	S I S
ललल	ललगा	गागाल	गालगा
नगणः	सगणः	तगणः	रगणः

लक्ष्यपद्यं यथा –

गुरुवरपदाब्जं नौमि मङ्गलं करुणरससंयुक्तं सुपावनम्।
मतिविषयकं कालुष्यकर्दमं हरति विषयालीं चातिदुःखदाम्।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

બુદ્ધિની કલુષતારૂપ કીચડને તથા અતિ દુઃખદાયી વિષયના સમુદાયને હરનાર અતિપાવન, મંગલ, કરુણરસપરિપૂર્ણ સદ્ગુરુના ચરણકમલને પ્રણામ કરું છું.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

गुरुव	रपदा	ब्जंनौमि	मङ्गलं
I I I	I I I	S S I	S I S
ललल	ललगा	गागाल	गालगा
नगणः	सगणः	तगणः	रगणः
करुण	रससं	युक्तंसु	पावनम्

III	III	SSI	SIS
ललल	ललगा	गागाल	गालगा
नगण:	सगण:	तगण:	रगण:
मतिवि	षयकं	कालुष्य	कर्दमं
III	III	SSI	SIS
ललल	ललगा	गागाल	गालगा
नगण:	सगण:	तगण:	रगण:
हरति	विषया	लींचाति	दु:खदाम्
III	III	SSI	SIS
ललल	ललगा	गागाल	गालगा
नगण:	सगण:	तगण:	रगण:

१८ छन्दोनाम यथा – कुसुमकली।

गायत भनभसैः कुसुमकलीम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गालल	ललल	गालल	ललगा
SII	III	SII	IIS
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: १९८३ तम: प्रकारो भवति। छन्दो लक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

गायत	भनभ	सैःकुसु	मकलीम्
SII	III	SII	IIS
गालल	ललल	गालल	ललगा
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:

विष्णुहरविधिरूपमनुपमं सत्करुणरससंभृतममलम्।
वह्निशशिरविसद्युतिरुचिरं संनम गुरुपदाम्बुजयुगलम्।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

બ્રહ્મા,વિષ્ણુ અને મહેશ્વર સ્વરૂપ અનુપમ, શ્રેષ્ઠ કરુણ રસથી ભરપૂર નિર્મલ, અગ્નિ-ચન્દ્ર-સૂર્યસમાન તેજસ્વી ગુરુચરણકમલયુગલમાં પ્રણામ કરો.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयः –

विष्णुह	रविधि	रूपम	नुपमं
S I I	I I I	S I I	I I S
गालल	ललल	गालल	ललगा
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:
सत्करु	णरस	संभृत	ममलम्
S I I	I I I	S I I	I I S
गालल	ललल	गालल	ललगा
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:
वह्नि	शशिर	विसद्युति	रुचिरं
S I I	I I I	S I I	I I S
गालल	ललल	गालल	ललगा
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:
संनम	गुरुप	दाम्बुज	युगलम्
S I I	I I I	S I I	I I S
गालल	ललल	गालल	ललगा
भगण:	नगण:	भगण:	सगण:

१९ छन्दोनाम यथा – रुचिरपादा।

छन्दोलक्षणं यथा– तौ द्वौ नजौ वक्ति रुचिरपदां हि।

एकस्मिन् चरणेगुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गागाल	गागाल	ललल	लगाल
S S I	S S I	I I I	I S I
तगण:	तगण:	नगण:	जगण:

जगतीछन्दसः एषः ३०४५तमः प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

तौद्रौन	जौवक्ति	रुचिर	पदांहि
S S I	S S I	I I I	I S I
तगणः	तगणः	नगणः	जगणः
गागाल	गागाल	ललल	लगाल

लक्ष्यपद्यं यथा–

गीर्वाणवाणी सुरुचिरपदाऽस्ति सारामृताप्ता सकलरसदा हि ।
वागीश्वरी वाङ्मयरससुधाऽस्ति तां सम्भजेऽहं रुचिशुचिसुखाय।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

સંસ્કૃત ભાષા અતિસુંદર પદાવલીથી સુશોભિત છે, સારામૃતથી ભરેલી, સકલરસપ્રદાન કરતી વાગીશ્વરી ગીર્વાણગિરા વાઙ્મયરસની સુધાથી ભરેલી છે, રુચિકર શુદ્ધ સાત્ત્વિક સુખપ્રાપ્તિ માટે તેનું હું ભજન કરું છું.

लक्ष्यपद्ये लक्षणसमन्वयो यथा–

गीर्वाण	वाणी	सुरुचिर	पदाऽस्ति
S S I	S S I	I I I	I S I
गागाल	गागाल	ललल	लगाल
तगणः	तगणः	नगणः	जगणः
सारामृ	ताप्तास	कलर	सदाहि
S S I	S S I	I I I	I S I
गागाल	गागाल	ललल	लगाल
तगणः	तगणः	नगणः	जगणः
वागीश्व	रीवाङ्म	यरस	सुधाऽस्ति
S S I	S S I	I I I	I S I
गागाल	गागाल	ललल	लगाल
तगणः	तगणः	नगणः	जगणः

तां सम्भ	जेहंरु	चिशुचि	सुखाय
S S I	S S I	I I I	I S I
गागाल	गागाल	ललल	लगाल
तगण:	तगण:	नगण:	जगण:

२० छन्दोनाम यथा – मृदुपदी।

छन्दोलक्षणं यथा –

भात्सभसयुतां वक्ति मृदुपदीम्।

एकस्मिन् चरणे गुरुलघ्वक्षरव्यवस्था गणव्यवस्था च यथा –

गालल	ललगा	गालल	ललगा
S I I	I I S	S I I	I I S
भगण:	सगण:	भगण:	सगण:

जगतीछन्दस: एष: १९५१तम: प्रकारो भवति।

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वयो यथा –

भात्सभ	सयुतां	वक्तिमृ	दुपदीम्
S I I	I I S	S I I	I I S
भगण:	सगण:	भगण:	सगण:
गालल	ललगा	गालल	ललगा

लक्ष्यपद्यं यथा –

गायति वचसा कृष्णगुणगणं संस्मरति सदा श्यामपदयुगम्।
गोपतनयपादाम्बुजनिरता नृत्यति भुवि गोपी मृदुपदिका।।

પદ્યભાવાર્થઃ-

કોમલપદ અને પદાવલી સંપન્ન નંદગોપતનય શ્રીકૃષ્ણના પદકમલમાં દઢ સ્નેહ સંપન્ન ગોપી વાણીથી શ્રીકૃષ્ણના ગુણગણ ગાય છે અને સદા શ્યામચરણ યુગલનું સ્મરણ કરે છે તથા વ્રજભૂમિમાં મૃદુપદવિન્યાસ સાથે નૃત્ય કરે છે.

छन्दोलक्षणवाक्ये लक्षणसमन्वय: यथा–

गायति	वचसा	कृष्णगु	णगणम्

S I I	I I S	S I I	I I S
गालल	ललगा	गालल	ललगा
भगणः	सगणः	भगणः	सगणः
संस्मर	तिसदा	श्यामप	दयुगम्
S I I	I I S	S I I	I I S
गालल	ललगा	गालल	ललगा
भगणः	सगणः	भगणः	सगणः
गोपत	नयपा	दाम्बुज	निरता
S I I	I I S	S I I	I I S
गालल	ललगा	गालल	ललगा
भगणः	सगणः	भगणः	सगणः
नृत्यति	भुविगो	पीमृदु	पदिका
S I I	I I S	S I I	I I S
गालल	ललगा	गालल	ललगा
भगणः	सगणः	भगणः	सगणः

इति श्रीमत्प्राचार्यनरेन्द्रकुमारपण्ड्याविरचिता जगतीविंशतिका ।

प्रि. डॉ. नरेन्द्रकुमारपण्ड्या

जन्म - ०१-०४-१९६८

गाम - बेटद्वारका, जि. देवभूमिद्वारका, गुजरात

पितरौ - स्व. शान्ताबेन स्व. लालजीभाईपण्ड्या च।

शिक्षा - एम. ए. (संस्कृत), साहित्याचार्यः पी. एच. डी.

अध्यापनम् - श्रीस्वामिनारायणसंस्कृतमहाविद्यालयः (डभाण) १९८९-९०, श्रीभागवतविद्यापीठसञ्चालितश्रीवरतन्तुसंस्कृतमहाविद्यालयः (सोला-अहमदाबाद) इत्यत्र १९९० तः २००१ पर्यन्तं प्राध्यापकः कार्यकारी प्राचार्यश्च एवं तत्रैव २००१ तः २००७ पर्यन्तं प्राचार्यः

सम्प्रति - अगस्त - २००७ तः श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयसञ्चालित-संस्कृतकोलेज, वेरावल इत्यत्र प्राचार्यः

विशिष्टयोगदानम् -

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य मार्गदर्शकसमित्यां गुजरातसर्वकारद्वारा नियुक्तः सदस्यः कार्यकारी कुलपतिश्च, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कार्यकारिणीपरिषदि सदस्यः, विद्यापरिषदि सदस्यः, साहित्यसङ्काये अध्यक्षः सदस्यश्च, अभ्यासक्रमसमित्यां सदस्यः, ग्रन्थालयसमित्यां अध्यक्षः सदस्यश्च, गुजरातराज्यपाठ्यपुस्तकमण्डलद्वारा पाठ्यपुस्तक- रचनायां विषयमार्गदर्शकः, समीक्षकः, लेखकः, इत्यादिरूपेण विविधसमयावधौ योगदानम्।

विशेषसम्मानः - संस्कृतगौरव (श्रीसोमनाथसंस्कृतविद्यालयद्वारा) संस्कृतरत्नाकरः, २०१२ (पू. स्वा. श्रीनित्यस्वरूपदासजीप्रेरितः)

शोधपत्राणि ग्रन्थप्रकाशनं च -

विविधपरिसंवादेषु पठितानि २५ प्रायाणि शोधपत्राणि १६ षोडशशोधपत्राणां प्रकाशनम्, किञ्च शतकत्रिवेणी (रसराजशतकम्, कालिन्दीशतकम्, सरस्वतीशतकम्), सुभाषितशतकम्, राजामहेन्द्रप्रतापः (संस्कृते अनुवादः), विवाहसौरभम्, धर्मसंहिता, श्रीवल्लभचरितमहाकाव्यम् (अन्तिमं सर्गद्वयम्), आचार्यकीर्तिसुधा (गुजराती अनुवादः) इति ग्रन्थानां प्रकाशनम्।

ISBN : 978-93-83097-34-0

Price : ₹160/